

Rəna Məmmədşadə
Azərbaycan Dillər Universiteti

ZAMAN VƏ MƏKANIN DİSKURSDA KONSEPTUAL VƏ DEYKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: zaman, məkan, deyktik ifadələr, konsept, fəlsəfi yanaşma

Keywords: time, space, deixis expressions, concept, philosophical approach

Ключевые слова: время, пространство, дейктические выражения, концептуальность, философский подход

İnsanın idrak prosesinin bir hissəsi olaraq söz və ifadələrin mənasını əks etdirən hərəkətlər zaman, məkan və şəxs arasındakı münasibətləri təmsil edir. Zaman, məkan və şəxs dinamik diskursda təmin edilir. Zaman, məkan və şəxs hər zaman sonsuz sayda yeni məna yaradan ölçülərlə müşayiət olunur [1, s.147].

Baş verməkdə olan hadisələrin ardıcılığının insanlar tərəfindən dərk edilməsi fəlsəfədə zaman məfhumu kimi dəyərləndirilir. Platon, Aristotel, Şleyxer, Kant kimi dahi filosoflar zaman mövcudluğu anlayışını müxtəlif şəkildə araşdırmışlar. Zamanın insanların düşüncəsində xüsusi baxış formalaşdırmasından əvvəl mütləq şəkildə mövcud olması və yaxud sonra dərk edilməsi haqqında fikir ayrılığı fəlsəfənin əsas mövzusu olmuşdur.

Astronomiya, fizika, nevrologiya, biologiya, psixologiya və başqa elm sahələrində də zaman araşdırmalarına rast gəlinməkdədir. Psixologiya və biologiya sahələrindəki araşdırmalar göstərir ki, insanlara xas olan düşüncə, yaddaş, dərk etmə və şüur bir-biri ilə sıx əlaqədədir, onları bir-birindən ayırmaq olmaz. Belə olan vəziyyətdə zamanın təsviri yaddaş, təhlükəsizlik və ardıcılığa əsaslanır. İmmanuel Kant və orta şərq alimləri keçmişdə uzun müddət bu baxış üzərində tədqiqat aparmışlar.

Zaman, bir anın digər anla müqayisə edildiyində meydana gələn anlayışdır. Dolayısı ilə, zaman yaşadığımız hadisələr arasında apardığımız müqayisəyə söykənən müddət məfhumudur. Hər hansı bir işi etdiyimizdə müəyyən müddət keçdiyini düşünür və beləcə də zaman hissini əldə edirik. Beynimizdə toplanan hadisə, məlumat və ya xatirələr arasında müqayisə aparıldığı anda zaman hissi meydana gəlir.

Maddi aləmin zaman və məkan münasibətlərinin geniş şəkildə öyrənilməsində əsas rol fizika elminə məxsus olmuşdur. A.Eynşteynin Ümumi Nisbilik Nəzəriyyəsinə görə zaman mütləq deyil, onun ölçdüyümüz hadisələr silsiləsindən müstəqil varlığı yoxdur. “Zamanın sürəti, bir cismin sürətinə və cazibə mərkəzinə olan uzaqlığına görə dəyişir. Sürət artdıqca zaman qısalır, sıxılır, daha ağır, daha yavaş işləyərək sanki “dayanma” nöqtəsinə yaxınlaşır” [4, s.125].

Zaman nisbiliyinin başa düşülməsi baxımından yuxularımız olduqca böyük əhəmiyyət daşıyırlar. Bəzən yuxularımızın saatlarla davam etdiyini düşündüyümüz halda onlar bir neçə saniyə və yaxud bir dəqiqə davam edirlər. Eyni zaman bölümünü insanlar müxtəlif şəraitdə, müxtəlif şərtlər altında daha uzun və ya daha qısa hiss edirlər. Məsələn, insanlar çətin şəraitə düşdükdə dəqiqələrin onlara saatlar qədər çox vaxt keçdiyini hiss etdirdiyi halda, onlar zövq aldıkları işlərlə məşğul olduqlarında zamanın necə keçdiyindən xəbərləri olmur.

Zaman və məkan anlayışı məsələsi fəlsəfə tarixində müxtəlif mənalarda izah edilir. Bir sıra filosoflar zaman və məkanı varlığın obyektiv xüsusiyyəti hesab edir, başqaları isə onları bizim dünyanı qavramağımızı xarakterizə edən sırf subyektiv anlayışlar kimi göstərirdilər. Rast gəldiyimiz digər yanaşmalarda isə məkanın obyektivliyinin qəbul edilməsi ilə yanaşı zamana sırf subyektiv status verir və yaxud bunun əksini sübut etməyə çalışırdılar.

Zaman və məkan anlayışı məsələsi riyaziyyatın da tədqiqat obyektinə olmuşdur. Zaman və məkan problemləri daima filosofların diqqətini cəlb etmiş və indi də cəlb etməkdədir. Zaman və məkana verilən ən əsaslı tərif belədir: “Zaman bir-birinin arxasınca gələn dəyişikliklərin uzunluq müddəti və tempidir. Məkan maddi qurumların ölçüsü, qarşılıqlı əlaqəsi, birlikdə yerləşməsi və yaşaması deməkdir” [11, s.3].

Fəlsəfi yanaşmalara əsasən zaman cisim və hadisələrin müəyyən ardıcılıqla davam etməsini, dövrlər, mərhələlər üzrə inkişaf etmə xassəsini, məkan isə maddi cisim və hadisələrin müəyyən yer tutumuna malik olmasını, cisimlər arasında xüsusi sürətdə yerləşməsini ifadə edir. İsaak Nyutona görə zaman və məkan maddi cisimlərin müəyyən ardıcılıqla yerləşdiyi rəflər, pillələrdir. Nyutonun konsepsiyasının əksinə olaraq dahi alman filosof, riyaziyyatçı, fizik və hüquqşünası Qotfred Vilhelm Leybniz zaman və məkanın maddi obyekt və proseslərdən asılı olmandan müstəqil mövcudluğunu inkar edərək onların mahiyyətini predmet və hadisələr arasındakı xüsusi münasibətdə görürdü ki, bu da öz başlanğıcını Aristotelin məkan və zaman təlimindən götürür [6, s.69].

XX əsrdə bəzi alimlər “nisbilik nəzəriyyəsi”-nin (law of relativity) ənənəvi anlayışlarına yenidən nəzər saldılar. Əvvəllər belə hesab edirdilər ki, əgər hər hansı möcüzə nəticəsində bütün maddi cisimlər birdən yox olsaydı zaman və məkan qalardı. Nisbilik nəzəriyyəsinə görə isə cisimlərlə birlikdə həm zaman, həm də məkan yox olardı.

F.Engelsin fikirlərinə görə zaman və məkan materiyasız bizim üçün mövcud olan boş, mənasız, mücərrəd anlayışdır. Müasir dövrdə rabitə-kommunikasiya vasitələri əsasında “kibernetik məkan” anlayışı yaranmışdır. Bu anlayış virtual reallığı özündə birləşdirir, elektron, kompüter, rabitə vasitələrinin genişləndirilməsi halında hər kəs üçün mümkün sahəyə çevrilir və sosial məkanın strukturu dəyişmiş olur.

Müxtəlif mədəniyyətlərdə zaman haqqında müxtəlif fikir və təsəvvürlər mövcud olmuşdur. Belə fikirlərə əsasən bir çox mədəniyyətlərdə zaman dövr kimi qiymətləndirilir. Yəni tarix hadisələrin sonsuz olaraq zəncirvari surətdə təkrarlanmasından ibarətdir. Digər mədəniyyətlərdə zaman keçmişlə gələcək arasında Salı-

nan *yol* kimi dəyərləndirilir, bütün xalqlar və cəmiyyətlərin bu yoldan keçməli olacaqları vurğulanır. Elə mədəniyyətlər də vardır ki, orada insan həyatı sabit, dəyişməz hesab edilir. Bu halda biz gələcəyə deyil, gələcək bizə yaxınlaşır.

Bəzi cəmiyyətlər keçmiş, bəziləri isə gələcək tərəfindən mənimsənilə bilər. Aristotelə görə *zaman bir ədəd olaraq hərəkətin hər hansı bir vəziyyəti və yaxud xassəsidir*.

Təbiət və cəmiyyət elmləri sahəsindəki tədqiqatlar zamanın və onun xassələrinin dərk edilməsində mühüm rol oynamışdır. Zaman kompleks, çoxaspektli təbiətə malikdir və materiyanın müxtəlif struktur səviyyələrində, idrakın və insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində xüsusi məzmun və spesifik ilə təzahür edir.

Zaman probleminə maraq hər şeydən əvvəl bu kateqoriyanın insanın dünya-baxışındakı əvəzsiz rolu ilə bağlı olmuşdur. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, məhz “zaman anlayışı vasitəsilə insanın şüurunda təbii və ictimai proseslərin istiqamətinin dərk edilməsi şəkillənir, indiyə, keçmişə və gələcəyə münasibət insan varlığının mənasını müəyyənləşdirir” [2, s.15]. Dil vasitəsilə reallaşan ən mühüm tənzimlənmə zaman və məkanın konseptuallaşmasını formalaşdırır. Koqnitiv dilçilikdə konsept anlayışına xüsusi diqqət verilir. Konsept Azərbaycan dilində “anlayış” kimi işlədilən ifadədir.

Məkan konsepti dedikdə yaxınlıq və uzaqlıq, zaman konsepti dedikdə isə indi və sonra anlayışlarını nəzərdə tutan müəyyənləşdirici parametrlər fərdi və sosial həyatı tənzimləyən əsas amillər kimi qəbul edilir. Bir-biri ilə kommunikativ əlaqə yaradan diskus iştirakçıları müəyyən situasiyalarda universal zaman və məkan konseptlərinə istinad edərək fikir mübadiləsi edirlər.

Qarşılıqlı əlaqə zamanı üz-üzə ünsiyyət quran tərəflərin yəni, həm məruzəçinin, həm də müraciət olunanın (adresat və adresant) idrak prosesinə eyni anda qoşulmaları onlar arasında anlamanın müvəffəqiyyətli olması üçün zəmin yaradır. Zaman və məkan parametrləri qarşılıqlı ünsiyyət zamanı nəticə etibarlı ilə şəxslər tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Zaman və məkan parametrləri dildə deyktik elementlərlə (zaman və məkan zərfləri, işarə və şəxs əvəzlilikləri və s.) subyektivlik arasındakı əlaqənin şəxs və onun iradəsi tərəfindən müəyyənləşdirilməsi ilə şərtləndirilir.

Zaman zərfləri, məkan zərfləri, şəxs əvəzlilikləri, mənsubiyyət əvəzlilikləri və s. deyktik elementlər və onların məkanı, şəxsi və zamanı konseptuallaşdırmaq baxımından üstünlükləri Fredrix Lents tərəfindən 2003-cü ildə nəşr edilmiş “*Məkan, zaman və şəxsin deyktik konseptuallaşması*” adlı kitabında nəzərdən keçirilir.

Müasir deyktik nəzəriyyənin banisi ümumilikdə alman dilçisi Karl Böhler hesab edilir. Bəzi dilçilərin yanaşmalarında bir tərəfdən Karl Böhler tərəfindən təqdim edilən fərqliliklər nəzərdən qaçırıldığı halda, digər bir tərəfdən başqa dilçilər öz yanaşmalarında onun çərçivəsində konseptual qeyri-müəyyənliyi qoruyub saxlamışlar.

“*Origo*” termini 1934-cü ildə Böhler *Sprachtheorie* (Dil nəzəriyyəsi) nəzəriyyəsi çərçivəsində irəli sürülmüş “əlaqə sisteminin mənşəyi” kimi başa düşülür. O, bunu fikrin şəxsi, məkan və müvəqqəti quruluşunu (temporal structure) təşkil

etmək üçün istifadə olunan “subyektiv oriyentasiyanın (istiqlamətin) koordinat sistemi”(the coordinate system of “subjective orientation”) adlandırır [5, s.71].

Deyktik sözlər, simvollar və yaxud işarəedici sözlər standart olaraq ilkin mənada danışanla əlaqəli olan bir mənşəyə müraciət etməklə şərh edilə bilər. Məsələn, belə bir misala müraciət edək: *Anna və Bet yalnız bir ofisi deyil, həm də eyni kağız tullantısı səbətini də paylaşırırlar. Karolin qapıya yaxınlaşır və soruşur:*

“*Məktub haradadır?*” İki mümkün cavab vardır:

a) The letter is in the waste-paper basket.

b) The letter is there (əli ilə işarə edərək).

(b) bəndindəki cavab mübahisəsiz şəkildə deyktik olduğu halda, (a) bəndindəki cavab deyktik deyildir. Əgər cavab (a) cümləsi şəklində təqdim olunarsa, isimlə ifadə olunmuş məktubun (the letter) çox çətinlik çəkilmədən sözlünlü tamamlıqla ifadə olunan tullantı səbətində (in the waste-paper basket) olduğu aşkarlanır.

Lakin, cavab (b) cümləsi şəklində təqdim olunarsa situasiya haqqında əlavə məlumat verməmək mümkün deyildir. (b) cümləsində sözlünlü ifadə olan *zibil səbətində* sözü yer zərfi olan *orada* sözü ilə əvəz edilir. *Bura* sözünün əks mənə daşıyıcısı olan *ora* danışanın məsafəyə münasibətinə istinad edir.

Ehtimal etmək olar ki, Anna və Bet yanaşı oturur, onlar otaqda biri-digərindən aralı, əks istiqamətlərdə oturlar. Karolin məktubu otağın müxtəlif istiqamətində, danışanın sözündən asılı olaraq axtarmağa başlamalıdır. Burada cümlənin kimin söylədiyi və məktubu tapmaq üçün verilən işarənin kifayət olub-olmadığı məsələ vardır. *Ora* sözü məcburi olaraq istiqamət göstərən jestlə – uzanan qol, əl, işarət barmağı, baxış və yaxud hər hansı bənzər funksiya hərəkəti ilə müşayiət olunur. Bu cümləni kimin söylədiyindən, Anna və yaxud Betin işarə hərəkətləri nümayiş etdirdiyindən və yaxud məktubu soruşanın otaqda harada durmasından asılı olaraq düz xəttin genişlənməsi baş verir və nəzərlər otaqda müxtəlif hədəf nöqtələrinə yönəlir.

Bütün istiqamətlərdə göstərilən jestlərdə müşahidə olunan bu asılılıq Bühler və digərlərinin şifahi elementlər üçün bənzər xüsusiyyət olduğunu ehtimal edən səbəbdir. Eyni cür verbal elementlər onları harada, nə zaman və kim tərəfindən söyləndiyindən asılı olaraq müxtəlif situasiyalı kontekst elementlərinə istinad edir. Fiziki cəhətdən müəyyən olunmuş Bühlerin ideyası riyazi cəhətdən həcmsiz nöqtəni xatırladan dəyişkən mənşənin bənzəridir. Burada fiziki nöqtə zehni olaraq müəyyən edilmir.

Digər bir misala nəzər salaq: *I stand here today humbled by the task before us, grateful for the trust you have bestowed, mindful of the sacrifices born by our ancestors (B. Obama, Inaugural Address, 20th January 2009) [1, s.73].*

Misalda sadalanan *mən, indi, burada* kimi deyktik vasitələrə diqqət yetirsək görərik ki, bu cümlədə *I* şəxsi, *today* zamanı, *here* isə məkanı konseptuallaşdıran qrammatik elementlər olaraq konkret model formalaşdırır.

Konkret kontekst modeli (ABŞ-ın 44-cü prezidenti B.Obamanın andiçmə mərasimindəki müraciəti) ilə formalaşdırılan bu diskursiv məkan *I, today* və *here* qrammatik modelləri ilə müəyyən edilir.

Digər bir misala müraciət edək: “*Dear Merkel, you are now the first ever elected female head of government in Germany. That is a strong signal for many women and certainly for some men too, Lammert said to laughs. President Horst Koehler wished her lots of luck, lots of strength and God’s blessing*” [9, s.115].

Bu siyasi diskursda mətni göndərən ikinci şəxsə istinad edərək ümumilikdə şəxsin – Angela Merkelin siyasət meydanındakı roluna diqqəti cəlb edir. Nümunə gətirdiyimiz bu mətndə ikinci şəxsin leksik və qrammatik vasitələrlə *Dear Merkel, head of government və you* şəklində konseptuallaşması diqqətimizi cəlb edir. Burada üzərində durulan əsas diskursiv məsələ isə Angela Merkelin siyasət aləmindəki Baş Nazir kimi önəmli yerini vurğulamaqla zaman, məkan və şəxsin nitqdəki funksiyasını anlamağa vasitəçi olmaq, hadisələrin keçmişdən başlayaraq indiki dövrə olan ardıcılığını göstərməkdən ibarətdir. Göndərilmiş mətndə zaman, məkan və şəxs dinamizmi müxtəlif dil vasitələrindən istifadə edilərək zaman, (*said/wished*) məkan (*in Germany*) və şəxsi (*you/her*) konseptuallaşdırmışdır.

Vivyan Evansın əvvəlki araşdırmalara söykənən zamanın leksik anlayışından bəhs edən “Dil və zaman” əsəri koqnitiv elm sahəsində təqdim olunan ən əhəmiyyətli iş hesab edilir. Məna quruluşunun, idrak funksiyasının, idrakın mütləq diqqət mərkəzində olmasını araşdıran bu kitabda zaman və məkan təmsilçiliyi, konseptual metafora və onların digər əşyalar arasındakı məcazi mənə şübhəsiz ki, dəyərli kontekst anlayışları kimi təqdim olunur [3, s.146].

Digər tədqiqatçılar kimi T.Van Dayk da kontekst araşdırmaları aparmış və bu kateqoriyaları müəyyənləşdirmişdir: “Zaman/müddətlə məkan/yer/ətraf mühitin vəhdəti” [1, s.36].

Beləliklə, aparılan təhlil nəticəsində deyə bilərik ki, deyktiklər universal hadisələrdir və hər bir dil tez-tez istifadə olunan bir qrup deyktik ifadələrə malikdir. Tipik nümunələr olaraq *işarə əvəzlilikləri, şəxs əvəzlilikləri, zamanlar, bəzi yer və zaman zərfləri, getmək, gəlmək* kimi feillər deyktiklərə misal göstərilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, 2016.111s.
2. Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2007. 324 s.
3. Evans V. Language and Time. A Cognitive Linguistics Approach. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 266 p.
4. Ferraro R. Einstein’s Space-Time, An Introduction to Special and General Relativity, springer.com, 2007. 322 p.
5. Friedrich L. Deictic Conceptualisation of Space, Time and Person. Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 2003. 271 p.
6. Leibinz Gottfried Wilhelm, Discours on Metaphysics and the Monadology trans. Edited by George R.Montgomery, New York , Prometheus Books, 1992.170 p.
7. Mammadov A., Contextualizing and Conceptualizing Time, Space and Person in Political Discourse, International Review of Pragmatics, 2019. pp.137-152.
8. Nicole O. Globalizing Time and Space: Temporal and Spatial Considerations in Discourses of Globalization, International Political Sociology, 2009. 3, pp.310-326.

9. Novruzov Kh. N-76, Reading English Newspapers. Baku, Azerneshr, 2006.182 p.
10. Wodak R. The Discourse of Politics in Action; Politics as Usual. London. Palgrave Macmillan, 2011. 252 p.
11. <http://static.bsu.az>ftm>vli-ftm>, 19 s.

Summary

Conceptual and Deictic Features of Time and Space in Discourse

The article discusses the conceptual features of time and space and the place of deictic expressions. In this article, attention is focused on the study of time and space from various scientific fields. The valuable insights that some philosophers make about time enable us to understand the concepts of time and space. As it was in the focus of a number of scholars, time and space have been investigated by physics, mathematics, philosophy, cognitive linguistics.

Based on all this information, the article finds a definite definition of time and place. In different cultures, thoughts and ideas about time are noted in the written work. The most important adjustment by language is the concept of time and space.

The usage of the concept of time and space in the cognitive process by participants of the discourse and the usage of the word “concept” in Azerbaijani are considered to be the essence of the article. The article also deals with deictic expressions and the gestures that replace them. The use of personal pronouns, demonstrative pronouns, tenses, adverbs of time and adverbs of place as deictic expressions has been given in the work through examples.

Резюме

Концептуальные и дейктические характеристики места и времени в дискурсе

В статье рассматриваются концептуальные особенности времени и пространства, а также расположение дейктических выражений. В статье также описываются исследования привлёкшие внимание ряда ученых о влиянии на связь между пространством и временем таких наук как физика, химия, философия и когнитивная лингвистика. Также в статье были рассмотрены дейктические выражения и жесты, которые их заменяют.

Основываясь на вышеуказанном, определение времени и места находит свою обоснованную положительную оценку в данной статье. В статье также подробно описаны мысли и представления о понятии времени, встречающиеся в различных культурах.

Самое важное равновесие в языке получено за счет формирования концептуальности пространства и времени. Суть статьи заключается в том, что участники дискуссии использовали в познавательном процессе термин «концепт» в азербайджанском языке, как «понимание» концепции времени и пространства. В статье также рассказывается о дейктических выражениях и жестах, которые их заменяют. На основании примеров, в работе также нашли свое отражение использование личных и указательных местоимений времени, заменяющих сочетание места и времени дейктическими выражениями.

Rəyçi: prof. A.Məmmədov